

Sprog i Norden

Titel: Den retskrivningsmæssige udvikling i Danmark siden det nordiske retskrivningsmøde i Stockholm 1869

Forfatter: Henning Spang-Hanssen

Kilde: Sprog i Norden, 1970, s. 37-48

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/sin/issue/archive>

© Dansk Sprognævn

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre numre af Sprog i Norden (1970-2004) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Den retskrivningsmæssige udvikling i Danmark siden det nordiske retskrivningsmøde i Stockholm 1869

Af Henning Spang-Hanssen

1. Det er meget svært at vurdere, hvor stor indflydelse det nordiske retskrivningsmøde i 1869 har haft på retskrivningsudviklingen i Danmark i de forløbne 100 år, men det er meget let at konstatere, at dansk retskrivning på næsten alle punkter har virkeliggjort mødets beslutninger.

Det gælder brug af *ks* for *x*, *k* for *q*, indskrænkning af sammenskrivning, ændringer i brugen af bogstavet *j*, fjernelse af stumt *e* og af fordoblet vokalbogstav, indførelse af bolle-*å* for tidligere *aa* og overgang til små begyndelsesbogstaver i fællesnavneord. Hertil kommer, at gotisk skrift (fraktur) i tekster er fuldstændig fortrængt af latinsk skrift (antikva), men dette er næsten udelukkende et spørgsmål om skrivemanifestation, ikke om stavestruktur, og må træde i baggrunden i en kort redegørelse. Det bedste grundlag for en detaljeret sammenligning af nutidig retskrivning med den 1869 foreslåede findes i K. J. Lyngbys redegørelse fra 1870 (Det nordiske retskrivningsmøde i Stokholm den 25de-30te juli 1869 . . . ved K. J. Lyngby. København 1870).

2. Til trods for disse væsentlige reformer må retskrivningssituationen i Danmark siges at have været præget af stabilitet. Dette skyldes to ting: dels den be-

tydelige og endog voksende autoritet (man tør måske sige popularitet) som den officielle ortografi besidder; jeg skal vende tilbage til dette punkt. Dels den omstændighed, at ændringerne har koncentreret sig om to tidspunkter med et betydeligt mellemrum.

Den første reformperiode faldt inden for 20 år efter retskrivningsmødet i 1869, den anden store reform skete i 1948, altså omkring 20 år før 100-årsjubilæet. Der var således et interval på ca. 60 år mellem væsentlige ændringer.

3. Før jeg skal prøve at sætte den danske retskrivnings udvikling i sammenhæng med den øvrige samfundsudvikling i de forløbne 100 år, vil jeg med et par tal angive omfanget af ændringerne i stavemåden. Undersøger man en dansk tekst fra omkring år 1800 eller år 1850, viser det sig, at der pr. 100 løbende ord i teksten er henved 30 forskelle af ortografisk art i forhold til nugældende regler (herved er flere forskelle i samme ord talt hver for sig, f. eks. med 2 forskelle i Huus > hus).

Ca. 10 af de 30 forskelle er indkommet ved ændringer senest 1889, især vedrørende brug af bogstavet *j* og ved afskaffelse af dobbeltvokal. Resten, altså ca. 20 af de 30 forskelle, er indkommet ved reformen i 1948, hvor overgangen til små bogstaver tegner sig for ca. 15 forskelle pr. 100 løbende ord (et tal der naturligvis har sammenhæng med tekstens substantivprocent), mens indførelsen af bolle-å betyder 4-5 forskelle pr. 100 løbende ord (et tal der naturligvis har sammenhæng med *å*'s bogstavfrekvens i dansk tekst - omkring 1 %).

Som et kuriosum kan tilføjes, at overgangen fra *aa* til bolle-å teoretisk skulle have medført en nedgang i forbruget af trykpapir på henved 1 %, ligesom man i

Sverige teoretisk skulle kunne nedsætte trykpapirforbruget med ca. $\frac{1}{2}$ % ved at stave ordet *och* med kun to bogstaver. Ved vurderingen af virkningen på handelsbalancen må man erindre, at Danmark importerer, mens Sverige eksporterer papirmasse.

4. Nu er en talangivelse som 30 staveforskelle pr. 100 løbende ord selvfølgelig kun et primitivt mål for omfanget af den virkning, som de skete ændringer har for den læsende, den skrivende og skriftbrugere i det hele taget. For brugeren er det vigtigt, om ændringerne omfatter mange, mere sjældne leksikalske ord eller få, ret hyppige leksikalske ord; det er også vigtigt, om det er ensartede ændringer af ord, der i andre henseender er ensartede, f. eks. alle verbers infinitiver, eller på den anden side ændringer der angår en række leksikalske ord uden systematisk lighed.

De reformer, der er sket i dansk, angår mange leksikalske ord, men langt overvejende på ensartet måde. Dette er i overensstemmelse med, at det drejer sig om ændringer, der historisk har rod i Rasmus Rasks og andre samtidige danske sprogforskeres (især N. M. Petersens) retskrivningslære. Udtrykt i en nutidig lingvistisk terminologi drejer det sig især om ændringer i strukturelle forhold såsom grafeminventaret og grafemers kombinatoriske muligheder, f. eks. for bogstavet *j* efter vokalbogstaver; endvidere om forholdet mellem strukturelle størrelser og deres fremtrædelsesform (manifestation), f. eks. opfattelse af store bogstaver som varianter eller som selvstændige invarianter.

En af retskrivningsmødets anbefalinger, nemlig indskrænkning i brugen af *e* og *o* til fordel for *æ* og *å*, har – i al fald i dansk – givet anledning til problemer i form af skiftevis ændringer i samme ord fra *e* til *æ*

og omvendt *æ* til *e*: Ordet *Jern* blev ændret til *Jærn* og tilbage til *Jern* (*jern*), ordet *begge* ændret til *bægge* og tilbage til *begge*. Det er påfaldende, at netop denne anbefaling og ændring ikke er af strukturel natur, men angår en række enkeltord over for andre enkeltord, hvorved bl. a. etymologiske særforhold inddrages.

5. Når jeg omtalte de foretagne ændringer i dansk som overvejende af strukturel art, er det ikke ensbetydende med, at strukturelle betragtninger skulle *tvinge* til netop disse ændringer eller overhovedet tvinge til retskrivningsreformer i dansk. De skete ændringer har ikke nødvendigvis skabt mere struktur eller en i lingvistisk forstand bedre struktur i dansk skriftsprog. Men den mere differentierede viden om sprogets natur og funktionsmåder, som er nået de sidste 30–40 år, belyser ændringernes art og har værdi ved studiet af ændringers faktiske succes eller vanskæbne. Vi har tillige fået mulighed for at beskrive striden om reformering af dansk retskrivning siden 1869 på en mere differentieret måde end som fremskridt og reformiver kontra bagstræb og konservatisme.

6. På forbavsende kort tid efter Stockholmmødet, nemlig allerede i 1872, lykkedes det reformtilhængere at få ministeriel anbefaling til skolebrug af en retskrivningsordbog med mange af de ændringer, der var behandlet på mødet. I første omgang afstod man fra at foreslå små bogstaver i fællesnavneord og indførelse af bolle-å, men især mange lærere blandt reformtilhængerne – ikke mindst i grundtvigianske højskolekredse – ønskede også disse og visse andre punkter gennemført hurtigt. Dette fremkaldte en kraftig reaktion navnlig fra en del skønlitterære forfatteres side, hvor man modsat ønskede tidligere stavemåder genindført, bl. a.

i fremmedord; man kæmpede for »den *litteraire* Retskrivning«. Resultatet af de modsat rettede bestræbelser blev, at der i 1892 i en ministeriel bekendtgørelse blev foretaget et tilbagetog – omend et beskedent tilbagetog – fra en 3 år før udsendt bekendtgørelse med retskrivningsregler »til Brug og nøje Efterlevelse i alle offentlige Skoler . . .« .

Et af bannermærkerne i striden blev talordet *seksten*, hvis ældre stavemåde var med *x* (*sexten*). I 1889 afskaffedes *x* i danske ord til fordel for *ks*, men netop dette ord ændredes til *sejsten* i henhold til udtalen. En af den konservative fløjs mænd formede dette slagord mod hele reformen: »Det ominøse »Sejsten« røber hele Geisten« (C. St. A. Bille), og i 1892 ændredes ordet igen, nu til *seksten*, der stadig er gældende.

7. Alt i alt var der med reglerne af 1889 og 1892 gennemført ændringer i overensstemmelse med Stockholmmødets punkter, på to vigtige undtagelser nær: bolle-å og substantivernes begyndelsesbogstaver. Men foruden ved selve ændringerne er bekendtgørelsen af 1889 bemærkelsesværdig ved at binde skolevæsenet til en bestemt stavemåde (jfr. citatet ovenfor), altså ved at ministeriet for undervisningsvæsen gjorde sig til autoritet i retskrivning. Der står i bekendtgørelsen endda, at alle skolebøger i fremtiden skal trykkes med »den her befalede Retskrivning«.

Dansk retskrivning i skolerne var hermed gjort til et statsanliggende, og sådan har situationen været siden.

8. Igennem en lang periode overdrog ministeriet det til sagkyndige privatpersoner (V. Saaby, senere P. K. Thorsen) at udarbejde og udsende en retskrivningsordbog til skolebrug, men indskærpede, at de til enhver tid fastsatte retskrivningsregler ikke måtte fraviges i ord-

bogen. I 1920 nedsattes et ministerielt retskrivningsudvalg, der inden for visse – ret snævre – grænser blev bemyndiget til selv at foretage retskrivningsændringer, og i 1923 udgav dette udvalg 1. udgave af Dansk Retsskrivningsordbog. Stavemåderne i denne afveg kun ubetydeligt fra den tidligere godkendte, privat udsendte ordbog.

9. Overhovedet foregik der efter reformbølgen i 1870'erne og 1880'erne ingen principielle ændringer før 1948. I 1900 ophævedes tvungen brug af verbers flertalsformer (f. eks. *de vare, de flyve*), men dette er et morfologisk-stilistisk mere end et ortografisk punkt. Det politiske systemskifte i 1901 med Højre-ministeriets afgang fik ingen konsekvenser for retskrivningen, og i det hele taget har partipolitiske skillelinier ikke præget udviklingen synderligt. I 1920'erne og 1930'erne foreslog bl. a. nogle socialdemokratiske kulturpolitikere ændringer i en talesprogspræget retning, med demokratisering af retskrivningen som motiv, men et tilløb i 1937 til en sådan reform – omfattende f. eks. ændring af *cigar* til *sigar* – blev bremsset ikke mindst af den socialdemokratiske statsminister Th. Stauning. Et vittighedsblad tillagde ham i den forbindelse udtalelsen: En anden Stauning – nej mange Tak!

10. Men navnlig spørgsmålet om afskaffelse af store bogstaver i fællesnavneord blev siden ca. 1910 ustandseligt ført frem i pædagogiske kredse, og der findes et utal af avisindlæg og småskrifter om sagen. Det var dog også blandt pædagogerne, de store bogstavers mest effektfulde forsvare i hele denne periode var at finde, nemlig seminarieførstander (og undervisningsminister) Jens Byskov. Reformønskerne var foruden blandt skolefolk stærkt udbredt blandt danske sprogforskere, bl. a.

Holger Pedersen og Otto Jespersen, måske især blandt dialektologerne.

I 1920'erne og 1930'erne kom der hertil en nok tal-mæssig begrænset, men kulturelt virksom kreds af for-fattere og andre, der havde almene kulturpolitiske re-formsynspunkter og som led deri ville nærme skrift-sproget til talesproget; arkitekten og forfatteren Poul Henningsen kan nævnes som eksponent for denne kreds. I henseende til stavemåden gik deres ønsker – ligesom mange sprogfolks i denne periode – videre end til af-skaffelse af de store bogstaver. Det var det umiddelbart talte sprogs renæssanceperiode, både i den litterære stil, i teknisk henseende med radioen – siden har tv givet det visuelle sin renæssance – og inden for sprog-videnskabens med beskrivende fonetik og eksperimental-fonetik og med lydskriftens kulmination i sprogunder-visning. Alt dette gjorde formelen *Skriv som du taler!* til et ideal, der blev ført frem med betydelig styrke. Det var sprogvidenskabeligt set før det fonologiske synspunkts gennembrud, og det var før distinktionen mellem form og manifestation (eller substans) var klart formuleret for det sproglige udtryks vedkommende. Selvstændige studier af stavemåde som egne systemer kommer først frem i 50'erne – Paul Diderichsens arbej-de fra 1938 om gammeldansk ortografi er et af de få fortilfælde. Det er også først i 50'erne eller endog 60'erne, man møder en distinktion mellem overflade-struktur og dybdestruktur på fonetisk område formule-ret så kraftigt som hos Chomsky med vigtige konsekvenser for en morfofonologisk og morfografemisk be-skrivelse.

11. Sidst i 1930'erne gjorde et nyt moment sig gæl-dende i reformbestræbelserne i Danmark, nemlig det

anti-tyske, pro-nordiske målstræv, hvis stærkeste talsmand var juristen og forfatteren Sven Clausen. Han ønskede ikke blot retskrivningen vidtgående ændret i samnordisk retning, men også det størst mulige samnordiske ordforråd. På visse punkter kom hans stavemåder ejendommeligt nok til at gå modsat reformer, der var gennemført i Danmark efter anbefalingerne fra det nordiske møde i 1869, f. eks. *gjerne* med *j* og *eksempl* med *x*.

Den tyske besættelse af Danmark og Norge styrkede det nordiske synspunkt, og 1941 stiftedes Dansk forening til nordisk sprogrøgt, hvis reformforslag imidlertid var adskilligt mere moderate end Sven Clausens. Hovedpunkterne var de små begyndelsesbogstaver, *bolle-å* og ændring af ordet *af* til *av* (som præposition og som forstavelse).

Spørgsmålet om *af*, som også en del sprogforskere af fonetiske grunde har ønsket ændret til *av*, er eksempel på foreslået ændring af et meget hyppigt ord og ord-element, og allerede Adolf Noreen er i »Rättskrifningens grunder« (1892, s. 45) inde på de særlige forhold herved. Erfaringsmæssigt volder de meget hyppige ords stavemåde ringe vanskeligheder ved indlæring og ved læsning, også af et fremmed sprog, mens *ændringer* af hyppige ords stavemåde har konsekvenser for en stor kreds af brugere.

12. I krigsperioden, nemlig i marts 1943, udsendtes et undervisningsministerielt cirkulære, hvorved retskrivningsudvalget blev frataget enhver ret til at ændre stavemåder og til at ændre ordforrådet i retskrivningsordbogen uden ministeriel godkendelse. Dette må utvivlsomt opfattes som en forsigtighedsforanstaltning i en nationalpolitisk spændt situation, hvor ikke engang

retskrivningsudvalget gik fri for personpolitiske modsætninger.

Disse forhold gjorde retskrivningsudvalget uarbejdsdygtigt i årene umiddelbart efter krigens afslutning, og det var på regeringsplan, at reformen af 1948 blev besluttet, efter daværende undervisningsminister Hartvig Frisch's indstilling. Der var antagelig ikke i 1948 væsentlig flere tilhængere af reformens indhold end på tidligere tidspunkter, og det er antagelig en følge af den større almene labilitet i de første efterkrigsår, at reformen kom netop dengang. Enkelte kommunale myndigheder havde i 1947 og i begyndelsen af året 1948 indført små bogstaver og bolle-å i deres administrative sprogbrug, dvs. før cirkulæret af 22. marts 1948, men nogen folkebevægelse for en reform kan der ikke tales om – overhovedet har retskrivningsreform næppe på noget tidspunkt været en folkesag i Danmark. Des mere bemærkelsesværdigt er det, at reformen af 1948 så hurtigt blev alment accepteret.

13. I skolekredse blev reformen altovervejende modtaget med tilfredshed, hvilket stemmer med, at reformen fjernede eller i al fald kraftigt reducerede to erfaringsmæssigt meget store kilder til stavfejl i skole-elevarbejder: de store begyndelsesbogstavers brug i fællesnavne og den grafiske forskel mellem infinitiv og præteritum af modalverberne *kunne, skulle, ville*.

I offentligheden fremkom i begyndelsen en del kritik af reformen som helhed eller af enkeltheder, og en aktiv modstand findes fremdeles organiseret i foreningen Dansk Sprogværn, hvis tilslutning imidlertid ikke overstiger, hvad *reformaktive* foreninger tidligere har haft. Bemærkelsesværdig var især den ringe passive modstand. Dagspressen og anden periodisk presse gik

ikke samlet over til den ny retskrivning, navnlig bolle-*å*'et trængte sent ind, men tilslutningen kom jævnt, og i dag fremkommer der utvivlsomt mindre tryksats med store bogstaver i fællesnavne end der før 1948 fremkom tryksats med små bogstaver. I privat korrespondance accepteredes den ny retskrivning hurtigt af mange over skolealderen, men i øvrigt vil brug af store bogstaver i privat korrespondance gradvis aftage til praktisk ud-døen omkring år 2000.

14. Det anføres sædvanligvis mod større retskrivningsreformer, at de betyder et brud med den hidtil trykte litteratur og forringer dens udnyttelse. Reformen af 1948 er lærerig i så henseende. Dels ser det ud til, at den enkelte læsendes vanskeligheder ved at skifte mellem forskelligt ortograferede tekster er blevet overvurderet; dels er konkrete trykte teksters brugstid blevet overvurderet. Journalistisk litteratur og megen faglitteratur forældes hurtigt, og varigt værdifuld skønlitteratur og anden varig litteratur har vist sig af andre grunde end retskrivningsreform at komme i ny sats, ikke mindst efter billigbøgernes sejrsgang og med den stadigt udviklede trykkeriteknik.

15. Reformen af 1948 åbenbarede derimod, at retskrivningens funktion til andet end tekstbrug hidtil er blevet undervurderet. Man havde i 1948 undladt at tage stilling til det nye bogstavs, bolle-*å*'ets, placering i alfabetet og til alfabetisering af *aa* i navne og fremmede ord efter elimineringen af *aa* i almindelige danske ord. Først 8. febr. 1955 udsendtes et undervisningsministerielt cirkulære herom, hvorved *å* placeredes sidst i alfabetet, altså følgen *æ, ø, å*. Der havde bl. a. været forslag om at placere *å* forrest for mest muligt at bevare hidtidig alfabetisk ordning af ord og navne.

Alfabetiseringsproblemet har vist, i hvor høj grad ord benyttes som navne og andre identifikatorer, og i hvor høj grad stavemåden er ordets signalement, så selv små ændringer kan skabe store problemer for genfindelse af ord i registre, kartoteker og nu i datamaskinlagre. Brug af alfabetiske registre har været i kraftig vækst i dette århundrede, tænk blot på telefonbøger og udbredelsen af flersprogede ordbøger. Også i sammenhæng med videnskabeligt og andet fagligt terminologiarbejde og med moderne litteratursøgning er den eksakte stavemåde af stor principiel og praktisk-økonomisk betydning. Samtidig har teknisk transmission af skrift ved fjernskriver (telex), ny sætteteknik, ja allerede skrivemaskinens udbredelse føjet afgørende nyt til de krav, som i dette århundrede stilles til retskrivning. Alt i alt er standardiseringssynspunktet også i ortografiske anliggender blevet et teknisk og økonomisk spørgsmål, mens retskrivningens konsekvens og konstans tidligere var et overvejende intellektuelt spørgsmål.

16. Hvad enten et egentligt standardiseringsbehov har gjort sig gældende eller ej, har den til skolebrug autoriserede danske retskrivning almen udbredelse i befolkningen som frivilligt accepteret standard i aldeles overvejende grad. Dette gælder i dag, som det gjaldt før 1948. I sammenhæng med denne udbredelse skal det fremhæves, at udtaleudviklingen i dansk i de forløbne hundrede år har fortsat den tilnærmelse til stavemåden, som pågik allerede tidligere. Dette gælder udtalen af en række bestemte ord, bl. a. ved mere udbredt udtale af tidligere stumme bogstaver; men det gælder også det fonetiske og fonemiske system over for det grafematiske, bl. a. hvad angår udnyttelsen af flere eller færre åbningsgrader af korte vokaler.

Særligt har det også i de forløbne 100 år gjort sig gældende, at dialekter er afløst af en rigsmålsudtale, der naturligt nok er stærkt præget af den i barneskolen indlærte stavemåde.

17. Dansk retskrivning er som nævnt primært et undervisningsanliggende. I et statsministerielt cirkulære af 2. juli 1948 blev imidlertid reglerne af 22. marts 1948 foreskrevet i statstjenesten i almindelighed. Det er også bemærkelsesværdigt, at redaktion og udgivelse af retskrivningsordbogen blev overdraget Dansk Sprognævn, da dette i 1955 oprettedes af undervisningsministeriet. Dansk Sprognævn skal nemlig være rådgivende i sproglige spørgsmål i almindelighed, ikke blot i ortografiske spørgsmål, og rådgivende såvel for private som for de offentlige myndigheder.

I 1955 kunne Dansk Sprognævn udsende den første retskrivningsordbog efter reformen i 1948, idet man kunne benytte et manuskript udarbejdet af et udvalg, der i 1953 var blevet nedsat til dette formål. En ny udgave er under forberedelse som led i Dansk Sprognævns arbejde; især optagelsen af nyt ordstof motiverer stærkt en ny udgave.

Da der i 1961 blev oprettet et ministerium for kulturelle anliggender, blev Dansk Sprognævn fra undervisningsministeriet overført til dette. Også heri kan man se et udtryk for, at retskrivningsarbejdet trods sin nære tilknytning til undervisningsvæsenet opfattes som et mere alment samfundsanliggende.

Og endelig kan man til karakteristik af udviklingen siden 1869 pege på, at vi i 100-året for det nordiske retskrivningsmøde i Stockholm mødes på institutionsbasis og ikke som deltagerne i 1869 i egenskab af repræsentanter for interesserede kredse.